

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФОРМ МОДАЛЬНОСТІ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ: ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА)

Наталія Куравська

Аспірантка кафедри загального і германського мовознавства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
м. Івано-Франківськ, e-mail: natalianna@ukr.net

UDC: 81'36:821.161.2

The article is dedicated to the problem of functioning of means of modality's expression in Ukrainian language. The potentialities of the forms of volitive modality in different categorial manifestations – such as imperative, directive, vetative, prohibitive, optative etc. are shown; the system of means of expression of volitive modality is characterized; the potentialities of diversifying of the grammar features of expression of the situations of command, prohibition, advice etc. are indicated in the article

Key words: modality, volitive modality, pragmalinguistics, categorial will, mitigatory will, intentional will.

Стаття присвячена проблемі функціонування засобів вираження модальності в українській мові. В статті показано можливості форм волевиявлення в різних категорійних виявах – як імператив, директив, ветатив, прохібітив, оптатив тощо; схарактеризовано систему засобів вираження модальності волевиявлення; показано можливості урізноманітнення граматичних ознак вираження ситуацій наказу, заборони, поради тощо.

Ключові слова: модальність, модальність волевиявлення, прагмалінгвістика, категоричне волевиявлення, пом'якшене волевиявлення, інтенційне волевиявлення.

Artykuł jest poświęcony problemowi funkcjonowania środków wyrażenia modalności w języku ukraińskim. W artykule pokazano możliwości form wyrażenia woli w różnych kategoriycznych przejawach - jak imperatyw, dyrektyw, vetatyw, prohobotyw, optatyw i tym podobne; scharakteryzowany system środków wyrażenia modalności wyrażenia woli; pokazano możliwości urozmaicenia gramatycznych oznak wyrażenia sytuacji nakazu, zakazu, porady i tym podobne.

Kluczowe słowa: modalność, modalność wyrażenia woli, pragmalingwistyka, kategoriyczne wyrażenie woli, stonowane wyrażenie woli, intentsyjne wyrażenie woli.

Статья посвящена проблеме функционирования средств выражения модальности в украинском языке. В статье показаны возможности форм волеизъявления в разных категориальных проявлениях – как императив, директив, ветатив, прохібитив, оптатив и т.п.; охарактеризована система средств выражения модальности волеизъявления; показаны возможности создания разнообразия грамматических признаков выражения ситуаций приказа, запрета, совета и т.п.

Ключевые слова: модальность, модальность волеизъявления, прагмалингвистика, категорическое волеизъявление, смягченное волеизъявление, намеренное волеизъявление.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Модальність, у тому числі і модальність у її комунікативно-функціональному вимірі, належить до категорій, що не мають однозначного тлумачення в науковій літературі. Дис-

кусійним залишається питання статусу модальності волевиявлення, трактування її маніпуляційного впливу на адресата та мовно-прагматичних засобів його здійснення.

У пропонованій статті проаналізовано семантико-синтаксичну структуру висловлень із модальними значеннями волевиявлення з преференційно-когнітивних позицій і теорії мовленнєвого маніпулювання. Дослідження висловлень з модальними значеннями волевиявлення у прагмалінгвістичному вимірі ґрунтується на положенні, що адресант вдається до тих чи інших мовних засобів впливу на адресата задля досягнення певної іллокуції.

Актуальність дослідження зумовлена доцільністю системного опису семантичних, функціонально-прагматичних і когнітивних характеристик модальності волевиявлення та засобів її вираження в художньому тексті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню категорії модальності та засобів її вираження присвячені праці таких науковців, як О.В.Бондарко, В.М.Бондаренко, В.В.Виноградов, І.Р.Вихованець, В.Д.Шинкарук, Б.В.Хричиков, Г.О.Золотова, Н.Д.Арутюнова, Н.Ю.Шведова, Дж.Лайонз, Д.Гаймс, Е.Е.Світсер та ін., однак єдиної точки зору стосовно категоріального статусу модальності не вироблено. Так, В.В.Виноградов [4], Г.В.Колшанський [8], В.З.Панфілов [10] вважають, що модальність є загальною семантичною категорією. Г.В.Колшанський зазначає: „За своєю природою модальний зміст речення є думка як відображення дійсності, узятя з боку „модусу“ існування дійсного явища (можливість, дійсність, необхідність). Цей зміст реалізується у всьому складі речення і не накладає будь-яких особливих ознак на структуру речення“ [8, 97]. На думку О.В.Бондарка [2], В.М.Ткачука [11], В.Д.Шинкарука [14], модальність є функціонально-семантичною категорією, яка „виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного“ [12, 367]. Л.С.Єрмолаєва [6] та О.О.Зверєва [7] вважають, що модальність – це синтаксична категорія, причому „за межами синтаксичної модальності залишаються лексичні засоби вираження“ [6, 97]. Існують вужчі трактування категорії модальності. Так, Р.О.Будагов розглядає модальність як граматичну категорію, оскільки різні модальні значення виражаються різними граматичними моделями речень [3, 234]. І.Р.Вихованець визначає модальність як „реченнєву категорію суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування“ [5, 62].

Проблемним є визначення засобів реалізації модальності, зокрема модальності волевиявлення. Так, Д.М.Малявін засоби вираження модальності поділяє на чотири групи: граматичні (спосіб дієслова), лексичні (модальні слова), лексико-граматичні (модальні дієслова), інтонаційні [9]. В.М.Бондаренко виділяє два способи вираження модальності: аналітичний, який реалізується за допомогою службових слів (часток, вставних слів, аналітичних дієслівних конструкцій); синтетичний, який реалізується за допомогою дієслова дійсного способу [1, 60].

Метою статті є висвітлення особливостей функціонування засобів вираження модальності волевиявлення (на матеріалі художніх текстів В.Шевчука).

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Аналіз художніх текстів засвідчує чималу кількість висловлень, що виражають ситуації наказу, заборони, прохання, поради, застереження, потреби, дозволу. На матеріалі вибраних нами фіксацій проаналізовано функції й засоби вираження модальності волевиявлення з опертям на семантичні моделі волюнтаривних відношень. Висловлення з модальними значеннями волевиявлення за ступенем інтенсивності іллокутивної сили поділено на три групи:

висловлення з модальними значеннями категоричного волевиявлення (імператив, директив, ветатив);

висловлення з модальними значеннями пом'якшеного волевиявлення (прохібитив, оптатив, пермісив, когортатив, дезидератив);

висловлення з модальними значеннями інтенційного волевиявлення (рекомендатив, рїквестив, юсив, дебїтив).

Висловлення з модальними значеннями категоричного волевиявлення мають визначену прагматичну спрямованість, оскільки адресант знаходиться в пріоритетному становищі і для адресата є обов'язковим виконання дії, зазначеної в таких висловленнях.

Як свідчать результати аналізу, основним засобом вираження імперативу, директиву і ветативу у текстах В.Шевчука є конструкції з дієсловом у формі синтетичного та аналітичного імператива: — **Іди** до себе! — наказав ігумен, і візниця торкнув коней („Дім нагорі“); — **Давай**, старий, **розкажи** пару солоненьких! („Сон сподіваної віри“); — Про те, що ти вкрав у мене ще й слоїки, **не кажи!** — мовив Прохор („На полі смиреному“); — Про мою жінку **давай не говоритимем**, — сказав гостро Тиміш („Три листки за вікном“). Для вираження імперативу письменник використовує бездієслівні конструкції: — **Тихо мені, тихо!** — плеснула в долоні немолода жінка („Дім на горі“); — **Велика кара!** — крикнули, як ворони, вартівники („Птахи з невидимого острова“); — Вона залишається, а решта вимітайтеся! — грубо наказав директор школи. — **Геть! Геть! Геть!** („Сон сподіваної віри“); — **Гоп-стоп!** — сказав я, зводячи пальця („Жінка-змія“) та конструкції з дієсловом в інфінітиві: — Тепер **спати!** Розходьтеся спати! **Годі** витрішки **їсти!** („Око прірви“); — **Годі** вже **торохтіти!** („Срібне молоко“); — Скажи їм! **Пора сказати!** **Годі тягти!** („Компанія з пивниці біля Чуднівського мосту“).

Для вираження імперативу, директиву та ветативу у текстах В.Шевчука використовуються конструкції з модальними дієсловами та дієсловами у формі дійсного способу: — Це зле, — сумно всміхнулася жінка. — **Не повинен** бачити мене („Три листки за вікном“); — Е, ні. Ви **повинні** пристати до неї перш ніж її скажу („На полі смиреному“); — Коли стукає володар, раб **має** йому відчинити („Птахи з невидимого острова“); — **Підеш** з нами, — сказав Семен, — а при нас і язика **триматимеш** ліпше („Три листки за вікном“); — *І ти покинеш нас, сядеш на коня і рушиш у ті глибини часу, несучи із собою і передаючи поколінням жіночого племені наше неупокорення і войовничий дух* („Біс плоти“); — Коли тільки це, **не підеш** до святого місця („Око прірви“). Менш частотні конструкції з перформативним дієсловом наказувати: — Коли ти моя раба, **наказую** тобі йти геть і заспокоїтися („Око прірви“); — Я **наказую** тобі піти до монастиря. Там тебе вилікують („На полі смиреному“); — Я **наказую** відчинити, боягузе! — закричав князь у якомусь шаленстві („Птахи з невидимого острова“). Конструкцій з перформативним дієсловом забороняти у досліджуваних текстах не зафіксовано.

Слід зазначити, що В.Шевчук використовує вставні компоненти на кшталт чуєш, кажу у висловленнях з модальними значеннями категоричного волевиявлення для посилення експресивності та безапеляційності вираження. Вживання цих слів характерне для ситуації наказу: — Віддай! — закричав юний чарівник. — **Чуєш**, віддай! („Дім на горі“); — Вставай, вставай, вставай, я тобі **кажу!** Хіба не бачиш: це я — твій пан! Вставай, вилупку! („Три листки за вікном“). Для інтенсифікації ситуації наказу використовуються прислівники негайно, зараз (же), швидше та ін.: — **Негайно** викличте до мене ад'ютанта! — наказав („Три листки за вікном“); — Ану **зараз же** злізь! — закричала пані Павучиха („Птахи з невидимого острова“); — Чого стали? — роздратовано повернулася вона. — Виносьте **швидше** цей хлам, і я тут прибору... („Дім на горі“).

Висловлення з модальними значеннями пом'якшеного волевиявлення мають чітку окреслену іллокутивну силу. Однак, на відміну від висловлень з модальними значеннями категоричного волевиявлення, вони характеризуються констатацією відносної рівності адресанта та адресата у їхніх взаєминах, оскільки виконання дії з боку адресата є необов'язковим.

Основними засобами вираження прохібітиву у текстах В.Шевчука є складні речення з підрядним причини. У висловленнях, що виражають ситуацію застереження у випадку невиконання адресантом певної дії, адресат попереджає про настання несприятливих обставин: — Не дурійте, пане, **інакше** це погано для вас закінчиться („Птахи з невидимого острова“); — Думає, дяче, але не радив би роздумувати довго, **бо** мене боятися треба. Я такий, що часом сам себе боюся! („Срібне молоко“); конструкціями з модальним дієсловом сміти: — **Посмій** мені ще раз таке сказати! — прошепотіла вона. — **Посмій** тільки!.. („Дім на горі“).

Для вираження оптативу письменник використовує наступні морфологічні засоби: а) інфінітивні конструкції з часткою **б**: — В тебе добрий дар слова, і **йти б тобі вчитися** на філософський факультет („Три листки за вікном“); б) конструкції з дієсловом у формі умовного способу в поєднанні з часткою **б**: — **Ти б зайнялася** в'язанням, — трохи немилосердно відказала Галя („Дім на горі“); — **Ви б**, пане канцеляристо, зараз **пішли**. **Завітали б** до мене з паном дяком пізніше („Три листки за вікном“). Специфічною формальною ознакою оптативу є ускладнення частки **би**: **хоч би, коли б, якби, аби**: — *Мовлю вам правду, панове, але цього й справді волю, аби не записували, — прорік після певної мовчанки пан Григорій Ворона-Корчівський* („Біс плоті“); „**Коли б вас, синочки, на тому дубі і повісили**“, — *докінчив я* („Жінка-змія“); — Ну, **хоч би** зустріти ту шкапу... („Три листки за вікном“).

Основними засобами вираження пермісиву у текстах В.Шевчука є конструкції з модальним дієсловом **могти**: — Я в твоїй волі. Все **можеш** зі мною робити! Все! („Жінка-змія“); — **Можеш** питати все, що заманеться („Три листки за вікном“). Поширеними є конструкції з дієсловом у формі синтетичного імператива: — **Говори**, — *дозволив пан магістратський суддя* („Біс плоті“); — **Кажіть**, — дозволив я, намиливавшись з жінки („Три листки за вікном“). Для вираження пермісиву письменник використовує конструкції з часткою **хай** (нехай) і дієсловом у формі 3 ос. однини: — Гаразд! — засміявся залізний король. **Хай приходить** той твій зелений тесля („Сон сподіваної віри“). Конструкції з перформативним дієсловом дозволяти у текстах письменника зустрічаються рідко: — *Я твоє серце з'їла, — сказала хрипко. — А тепер дозволяю з'їсти моє. Виривай і гризи!* („Біс плоті“).

Для вираження дезидеративу письменник вживає конструкції з перформативним дієсловом **хотіти**: — *Зараз, — сказав Єремія Гедеонові, — заїде єпископ Кирило. Хочу, щоб ви повторили те, що казали йому передвік* („У череві апокаліптичного звіра“). Досить поширеними є конструкції з частками **хай** (нехай) та конструкції з часткою **хай** у поєднанні з часткою **би**: — Відчуй, що добро твоє перемогло зло, світло тьму, любов ненависть, а нетерпимість **нехай** переросте в терпимість („Око прірви“); — **Хай би** вона була відьма, — думає юний чорт, — тоді б ми й зійтись могли („Дім на горі“).

Висловлення з модальними значеннями інтенційного волевиявлення виражають дію, виконання якої є необов'язковим для адресата, але бажаним для адресанта. Характерною рисою таких висловлень є те, що адресат знаходиться в пріоритетному становищі, оскільки він приймає рішення про виконання чи невиконання певної дії.

Аналіз засвідчує, що для вираження рекомендативу письменник використовує наступні засоби: а) конструкції із синтетичним імперативом: — Та ти **не хвилюйся**, мамо. Чоловіки в мене поки що не викликають добрих почуттів („Дім на горі“); б) конструкції із аналітичним імперативом (Нехай (Хай) + дієслово): — **Хай** решетилівський уряд **чинить** у тій справі слідство і **подасть** мені атестацію, а тоді справу розглянемо („Срібне молоко“); в) конструкції з дієсловом у формі умовного способу: — **Послухав би** ти мене краще: забудь про це і не думай („Три листки за вікном“); г) конструкції з перформативним дієсловом **радити**: — А я й не суджу, — сказав Микола Платонович, — а **раджу** вам навчатися з лихих прикладів („Три листки за вікном“).

Основним засобом вираження риквестиву у досліджуваному матеріалі є конструкції з дієсловом у формі синтетичного та аналітичного імператива: — **Будь ласка**, Маріє Яківно, **відчиніть!** („Дім на горі“); — **Давайте** трохи **пройдемося**, — сказав Микола Платонович, в його голосі прозвучали сердешні нотки („Три листки за вікном“). Поширеними є конструкції з перформативним дієсловом **просити**: — Попросіть за мене в пана бурмістра, божим іменем вас **прошу**, я ладен вам ноги обцілувати... („Мор“). Для вираження риквестиву вживаються модальні слова у поєднанні з перформативним дієсловом **просити**: — Я вас дуже **прошу!** Не **треба** тортур... („Птахи з невідомого острова“). З метою надання висловленням, що виражають ситуацію прохання, вищого ступеня мовленнєвого етикету, В.Шевчук використовує питальні речення, конструкції з дієсловом у формі умовного способу та конструкції **будьте ласкаві/зробіте мені ласку+інфінітив**: — То я питаю, — сказав Долинський, — **чи не змогли б ви** привести якоїсь відьми до мого двору? („Дім на горі“); — **Може б**, ми **перемовилися** з паном, — сказав сухо Твардовський, — і ми б собі поїхали!

(„Дім на горі“); — **Зробіте мені ласку завітати** у кімнати, — попросив принижено він („Три листки за вікном“).

Для вираження юсиву В.Шевчук вживає наступні конструкції: а) з дієсловом у формі синтетичного та аналітичного імператива (1 ос. мн.): — *А тепер, — сказав дядько, — **ходімо зваримо** цю рибу, бо я ще сьогодні й не їв* („Біс плоті“); — **Давай спинимося**, брате, захутко ти йдеш („На полі смиреному“); б) з дієсловом давати у поєднанні з часткою хай: — Тож **давайте**, коли ласка, **хай** єднається хліб і казка, будемо собі їсти і благословенну розмову вести („Мор“); в) з перформативним дієсловом закликати: — Перш ніж перейти до справдешніх тортур, ще раз **закликаю** тебе: з’яви істину! („У череві апокаліптичного звіра“); г) з частками хай (нехай) та дієсловом у формі 3 ос. однини і множини: — **Хай живе** його величність Гендль! — вигукнув він... („Три листки за вікном“); — Доглянь і людей оцих, між яких потрапили: коли вони на правій стежці, **хай буде** з ними твоя правда: коли ж на кривій, **хай пізнають** це і звернуть на стежку правди не своєї, а твоєї, Господи! („Око прірви“); д) з прислівником досить та часткою годі у поєднанні з імперативною інтонацією: „**Досить** минулого часу, коли ви чинили воль поган, ходили в розпусті, у пожадливість, у пияцтві, у гулянках, у беззаконних ідолослужбах“ („У череві апокаліптичного звіра“); — **Годі** жити у світі без права на каяття, бо інакше порожні ми станемо („Сповідь“).

Основними засобами вираження дебітиву в аналізованих текстах є конструкції з модальним дієсловом мусіти, модальними модифікаторами треба, потрібно, необхідно та аналітичним елементом для того, щоб..., треба (потрібно, необхідно): — **Треба** піти березових чурбанців нарізати („Сон сподіваної віри“); — Тоді **не треба було** приходити княжити до нас. **Тоді треба було** залишатися там, де твоє дерево пам’яті, княже, росте й плодоносить („У череві апокаліптичного звіра“); — Для цього, пане, **треба** пізнати науку, яку я вам викладаю. **Потрібно** пізнати велике світло невимовного, — сказав Розенрох („Птах з невидимого острова“); — **Але для того, щоб** таке здійснилося, **мусиш** сказати мені: чи готова, **войовнице, на такого подвига?** („Біс плоті“); — **Але для того, щоб** потрапити на прийом до великого князя, **треба** вичекати момент („Три листки за вікном“).

Для інтенсифікації ситуації потреби В.Шевчук використовує прислівники неодмінно, конче: „Тут я не знайду подруги, — сумно подумав домовик. — А її мені треба знайти **неодмінно!**“ („Дім на горі“); — Це те місце, куди ми **конче** маємо повернутися, коли немає більше сили жити („Птахи з невидимого острова“); — Я прийшов до тебе, як до приятеля, бо мені треба **конче** з тобою порадитися... („Сон сподіваної віри“).

Можна зробити **висновок**, що вибір того чи іншого засобу вираження модальності волевиявлення визначається ступенем прагматичної ефективності цієї форми. Адресант віддає перевагу таким мовним засобам, які в мовленнєвій ситуації відзначаються найбільшою комунікативною експресивністю. Наприклад, конструкції з дієсловами у формі наказового способу є експліцитно-прагматичними, оскільки призначені виключно для передачі прямого волевиявлення. В ситуаціях прохання використання питальних речень, конструкцій з дієсловами у формі умовного способу зумовлене високим ступенем їх мовленнєвої етикетності. Для передачі різних конотацій волевиявлення використовуються частки, прислівники, вставні слова та сполучення, оскільки їм притаманні потенційні прагматичні властивості.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Аналіз засобів вираження модальних значень волевиявлення у текстах В.Шевчука сприяє глибшому осмисленню особливостей їх функціонування, в тому числі в ідіолекті В.Шевчука, відкриває подальшу перспективу порівняльно-типологічного дослідження засобів вираження модальності волевиявлення в українській та інших мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко В.Н. Виды модальных значений и их выражение в языке / В.Н.Бондаренко // Науч. докл. высш. школы. Филологические науки. — 1979. — №2. — С. 54-61.

2. Бондарко А.В. Об актуализационных признаках предложения / А.В.Бондарко // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Ленинград, 1975. – С. 139-147.
3. Будагов Р.А. Язык – реальность – язык / Р.А.Будагов. – М.: Наука, 1983. – 262 с.
4. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке / В.В.Виноградов // Избр. тр.: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. Т.2. С. 38-79.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис / І.Р.Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Ермолаева Л.С. Типология системыклонения в современных германских языках / Л.С.Ермолаева // Вопросы языкознания. – 1977. – №4. – С. 16-23.
7. Зверева Е.А. Научная речь и модальность (система английского глагола) / Е.А.Зверева. – Л.: Наука, 1983. – 158 с.
8. Колшанский Г.В. К вопросу о содержании языковой категории модальности / Г.В.Колшанский // Вопросы языкознания. – 1961. – №1. – С. 94-98.
9. Малявин Д.В. Способы выражения модальных отношений в английском и украинском языках / Д.В.Малявин. – Одесса: Наука, 1986. – 69 с.
10. Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения / В.З.Панфилов // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 37-48.
11. Ткачук В.М. Категорія суб'єктивної модальності: монографія / В.М.Ткачук. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
12. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія“ ім. М.П.Бажана, 2004. – 824 с.
13. Хрычиков Б.В. Категория модальности, её объём и средства выражения в современном русском языке / Б.В.Хрычиков. – К.: КГПИ, 1992. – 215 с.
14. Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення: монографія / В.Д.Шинкарук. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.